

Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу

К. В. Івангородський

СЕЛЯНСЬКИЙ ЧИННИК У ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

У будь-якій історіографії існують питання, остаточною відповідь на які навряд чи колись буде дано. Це можна з впевненістю сказати й про історіографію стосовно проблеми з'ясування генези українського козацтва. Причому проблема формування цього дійсно феноменального явища була оповита неясністю вже в часи його генези, зумовивши появу значної кількості різних версій з цього приводу. З настанням періоду критичних історичних досліджень з'явилися нові трактування природи та причин утворення козащини на українському порубіжжі. Проте дотепер не можна стовідсотково твердити, що якась із теорій є істинною. Не ставлячи собі за мету з'ясувати в глобальному контексті причини та механізми генези українського козацтва, спробуємо сконцентрувати увагу лише на одній із версій дослідників, які переконують, що це явище виникло на основі селянської верстви українського соціуму.

Як відомо, вже в перших згадках про козаків у джерелах воно виступає в принципі цілком сформованим суб'єктом соціальних відносин. Однак, як слушно зауважує В. Брехуненко, при цьому його „генеза оповита густим туманом” [1, 34]. Прикметно, що козацькі літописці досить фантастично виводили козаків із племені хозар [2]. Пізніші дослідники намагалися доводити генетичну спорідненість українських козаків із черкесами [3], татарами [4, 25], давньоруськими бродниками [5, 35]. Гіпотези іноетнічного походження козацтва підтримували такі російські історики, як М. Карамзін [6, 231], В. Татищев [7, 328] та ін. Так чи інакше, ідея козацтва, безперечно, народилася в Степу і, поєднавшись із давно використовуваним інститутом прикордонного військового населення, почала реалізовуватися на північному боці Великого Кордону [8, 39] – передусім у Південній Київщині.

Не менш проблематичним для істориків є питання суспільної генези козацтва, яке, за висловом Л. Винара, належало до найцікавіших соціологічних явищ в європейській історії XVI ст. [9, 75]. Проте не існує єдиного погляду й на соціальну природу козацтва. На наше переконання, неправомірною є теорія, котра декларує, що козацтво становило собою лише „збіговисько злочинців”, розпочата польськими публіцистами XVI ст. [10, 361], і яку згодом розвивали С. Соловійов [11, 177], А. Стороженко [12, 118], П. Клепатський [13, 510].

Ще однією крайністю слід вважати погляд на козацтво як на суто шляхетський витвір, як це подають у своїх дослідженнях А. Яблоновський [14, 103], І. Токаржевський-Карашич [15, 1285], Н. Яковенко [16]. Дійсно, серед козацтва був елемент шляхти, але вона ніколи не становила його первинну більшість, навіть у корпусі козацької старшини.

Основним джерелом утворення козацтва, на думку таких дослідників, як П. Куліш [17, 47], І. Крип'якевич [18, 13, 16] стало мішанство південних старостів Київського воєводства. Поруч із цим, існує ще й версія „боярської” природи козацтва [19]. Разом із тим, не можна погодитися і з думкою, що козацтво являло собою хаотичну мішанину різних верств населення, що намагалися довести у своїх працях В. Доманицький [20], Н. Полонська-Василенко [21, 361], Л. Винар [4, 33], В. Серчик [22, 57] та ін. У цьому контексті слід визнати слушною думку В. Щербака, що „загальне посилення на те, що козаками ставали вихідці з різних категорій і груп населення, не вносить особливої ясності у її розв'язання” [23, 75].

Певна частина дослідників, як відзначалося вже вище, у свою чергу намагалася довести, що українське козацтво стало продуктом селянської верстви через різноманітні причини і обставини. Так, ще М. Костомаров стверджував, що „посольство було у кровному зв'язку з козацтвом” [24, 196]. Згодом І. Житецький так писав з цього приводу: „Південноруське (українське. – К. І.) селянство, що почало життя у степовій смузі самостійно, без культурного, державного та соціального тиску правлячих класів, відродило у своїй організації старі суспільні звички, які ще не атрофувалися до кінця (мається на увазі вічева традиція Київської Русі. – К. І.), навіть у побуті сільського населення всередині країни, і тепер тут, у степу, у середовищі лютого ворога (татар. – К. І.) закладалася основа нового життя на старих началах вічової свободи „у формі товариства”. Але спеціальні умови народної колонізації, тобто життя у вигляді постійної небезпеки від татар, наклали на неї своєрідний відбиток, утворивши із селянського населення, котре збіглося сюди з різних кінців південноруської землі, рід військового стану (К. І.)... Таким чином, у литовський період у степовій смузі військово забарвленню набуло саме руське селянство, у вигляді південноруського „козацтва” (К. І.)” [25, 12–13].

М. Владимірський-Буданов, аналізуючи генезу козацтва та „визнаючи, що цей клас відродився не з утікачів”, намагався „простежити документально, який клас попереднього населення міг легше за все стати основою козацтва”. Зрештою, історик доходить

висновку: „Якщо серед прошарків сільського населення з'явився клас козацтва, то який із них міг служити для вироблення із себе цього останнього нового класу? Відповідь, – на переконання вченого, – може бути дана одна: сільський служилий військовий прошарок” [26, 88, 90]. Варто відзначити і досить слушний підхід М. Владимирського-Буданова до структурного дослідження власне селянської верстви. Зокрема з приводу згаданого ним служилого прошарку він зауважує: „Сільське населення (періоду XV – XVI ст. – К. І.) не може бути узагальнене, як селянське; ні служилий прошарок не можна уявляти собі у вигляді нинішнього (кінець XIX ст., коли працював історик. – К. І.) дворянства. Кожна община мала своїх „дучших людей”, середніх і нижчих. Особливо в місцевостях, відкритих степу (і передусім у Південній Київщині. – К. І.); склад сільських служилих людей все більше і більше збільшувався: військовий прошарок у селах посилювався” [26, 89–90].

Основним соціальним компонентом у формуванні козацтва селянство Полудневої Київщини називає і М. Грушевський. На думку метра української історичної науки, спочатку козацтво – „це не стан, не клас людей: це люди, що займаються „козакуванням”, ті, що ходять „у козаки”, а не козацький стан”. Однак дослідник переконаний: „Головний і найбільш постійний контингент „козакувавших” весь час поставляло порубіжне українське селянство..., звикле до жорстких поневірянь і неподобств” [27, 154]. Так, і на думку Д. Дорошенка, „зерном і основою козащини було вільне сільське населення українських земель Великого князівства Литовського”. Цей вчений переконаний, що „так було принаймні до часів Люблінської унії й масового колонізаційного руху, який охопив степову Україну після переходу її згід Литви під польську зверхність”. Причому „великі маси сільської української людности присунулися ближче до козащини і в цих масах, які скоро почали виявляти своє незадоволення з соціально-економічних порядків, що їх несла Польща на Україну, відкрилися невичерпні кадри для поповнення козащини”, а „більш активні елементи серед незадоволеної селянської маси знайшли для себе в козащині бажаний вихід” [28, 187–188].

Формування українського козацтва на основі селянства стало фактично офіційною версією за часів панування ортодоксальної марксистської методології в історичній науці, в основі якого полягав класовий підхід. Тому фактором виникнення козацтва вважалася боротьба селянства із соціальним гнобленням феодалів. Ось як, скажімо, репрезентував такий підхід у підручнику з історії України у розділі „Початок козацтва” відомий український історик радянської доби К. Гуслистий: „У зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин і з закріпаченням селян на Україні виникла численна група неосілого населення – „гультяїв”, що формувалися зі зруйнованих селян, які тікали від кріпосного гніту. В міру поширення кріпосництва з заходу на схід України гультяї концентрувалися у південно-східних районах України – повітах Канівському, Черкаському...”. К. Гуслистий поділив формування козацтва на два етапи. До середини XVI ст. основний прошарок козацтва, за його словами, становив „неосілий, бездомний елемент, наймити і

кабальні люди, які не мали своєї громадської організації”, а з другої половини XVI ст. „головним прошарком стає” козацтво осіле, господарське, яке не визнавало над собою влади старост, не відбувало ніяких повинностей і утворювало свою власну козацьку організацію і юрисдикцію (козацькі громади, отамани та ін.) [29, 41–42, 149]. Аналогічні позиції демонстрували також інші дослідники радянської епохи, зокрема В. Неточаєв [30, 24], О. Баранович [31, 37, 165], В. Голобуцький [32] та ін.

На сучасному етапі проблема генези козацтва у фокусі „селянського” чинника репрезентована до певної міри у концепції В. Щербака. Вивчаючи соціальні причини виникнення українського козацтва, на думку цього дослідника, вони „полягали у поглибленні суспільного поділу праці та змінах у земельних відносинах” у другій половині XV ст., коли традиційний принцип общинного землеволодіння поступово замінювався роздачею маєтностей тим, хто перебував на військовій та адміністративній службі у Великому князівстві Литовському (князям, панам, боярам). „Відповідно, – продовжує історик, – з розряду землевласників виключалася найбільш численна верства – селянство. Природним явищем став зростаючий відхід селян з центральних регіонів на окраїни, що в той час не зустрічало перешкод з боку властей. Навпаки, – переконує вчений, – при відсутності регулярного війська переселенців планувалося використати у боротьбі з полчищами кочівників” [33, 34].

Виходячи з того, що перші згадки про козацтво не повідомляють чітких даних щодо його соціального наповнення, крім того, що козаками називалися мешканці порубіжних міст Південної Київщини – Черкас і Канева, В. Щербак стверджує, що „разом із тим, у більшості міст та містечок України проживали й селяни”. Тому, переконаний він, „було б недоцільно повністю виключити можливість їхньої участі в козакуванні, як і сільських мешканців, насамперед тих, хто перебував на нижчому соціальному щаблі. Безземельні або ж власники незначних земельних ділянок, – продовжує дослідник, – не були тісно пов'язані із землеробством і мали змогу займатися допоміжними промыслами, в тому числі й козакуванням”. Хоча В. Щербак змушений таки визнати, що „конкретних документальних свідчень про ставлення селян до генези козацтва на сьогодні не виявлено” [33, 41].

Існують і противники версії походження українського козацтва від селянства. Так, російські історики П. Лукічев і А. Скорик стверджують: „Перш ніж потік збіглих селян рушив через Дикий Степ, вже мало існувати певне ядро, навколо якого відбувалося подальше формування козацтва. Можливо, це вже була квазідержавна зі своїми сталими традиціями, структурами управління та самоуправління, із сформованим напівосілим або напівкочовим, але безумовно, розбійницьким образом життя” [34, 44]. На наш погляд, така думка далеко не позбавлена рації, з огляду на перші згадки в джерелах про козаків, пов'язані передусім із пограбуванням мирних торговельних експедицій у пониззях Дніпра.

Інтерпретуючи цю війну „як спорт і промисел”, М. Грушевський зі свого боку вважає, що „розбійничо-войовничий промисел татар своїми прикладами впливав на організацію аналогічного

воєнно-розбійничого промислу серед української людности, з оборонної організації формуючи воєнне ремесло зачіпне, агресивне, з мешканців обов'язаних до оборонної служби – вояків-спеціалістів, для яких війна ставала стихією» [35, 61]. Заслугує на увагу й поліваріантне трактування істориком феномена української козаччини – як організованої суспільної верстви, правничо-суспільного інституту, як явище у конкретний час, а також як явище побутове. Причому, згідно з твердженням М. Грушевського, „як явище побутове, ті прояви українського життя, які в XVI в. стають нам звісними під технічною назвою „козацтва”, – старі як Україна. Се, – переконує він, – результат відвічної боротьби побуту оселого, хліборобського з хижою, розбійничою, кочовою людністю степів, що віками тягнеться, все в нових і нових формах, в нових відмінах на тій же території України” [35, 74–75].

У такому ключі українське селянство, дійсно, як уособлення хліборобської цивілізації в межах України, є основоположним елементом у формуванні козаччини. З іншого боку, в пізніші часи свого розвитку козаки нерідко самі ідентифікують себе із селянською верствою. Так, у 1626 р. османські урядовці повідомляли С. Конєцпольського, що на запитання: звідки ж беруться козаки, останні відповіли: „Збираємося з королівських та панських сіл” [36, 61]. Можна зустріти й таку інтерпретацію: „...люди кондыщые простое (тут, фактично – селяни. – К. І.), неоседлых, в купах свовольных без службы... лупом бавячихсе” [37, 828зв.]. Водночас польська адміністрація також недвозначно стверджувала: „Річ Посполита має таки з того зрозуміти, що так само важливо приборкати слободи і хлопів власних, аби не мали часу шаліти, як і утримати в порядку самих козаків; бо ці хлопви без козацького імені і поради, ані козаки без хлопської сили вистояти не можуть...” [38, 285]. Щоправда джерела повідомляють і про чітку відмінність між козаками та селянством, котру розуміли вже сучасники подій: „...козаков немало и хлопвов просты[х]...” [39, 137 зв.], – говорить в судовому акті від 1586 р.

Таким чином, досить важко стверджувати, що безпосередньо селянська верства стала основою формування українського козацтва, як власне і решта соціальних страт, представлених у тогочасному українському соціумі порубіжжя. На нашу думку, проблема однобічного розгляду соціальної природи козацтва не може задовільно інтерпретувати це явище, оскільки воно було не суто соціологічною категорією, а передусім етносоціальною структурою. Щодо соціального боку цього утворення, то його формування слід розглядати швидше за все як поетапний процес.

Безсумнівно, першоджерелом українського козацтва була людність порубіжних міст Південної Київщини і „надзвичайні пограничні відносини полудневої України” [18, 44]. Внаслідок цього, брати участь у козакуванні могла не лише військова верства, а все населення прикордонних міст [23, 77]. В результаті цієї специфіки соціальної динаміки козацтво стало закономірним результатом боротьби зі степовими кочовиками. При цьому козацтво формувалося на широкій соціальній базі, яка постійно оновлювалася і динамічно змінювалася, внаслідок самої неоднорідності міщанської верстви

краю, тим більше, що й станові перегородки в цей час були не чіткими.

Від середини XVI ст. в лави козацтва вливається значна кількість боярства, котре домінує до конфліктів 1590-х рр. Відтоді розпочався новий етап еволюції козацтва – воно „різко збільшилося кількісно за рахунок простонародного, в основному селянського, елемента й відповідно зазнало якісних змін, зросли неоднорідність і некерованість козацтва” [40, 54]. З початком XVII ст., на наш погляд, можна спостерігати зворотний процес – „оміщання” козацтва, передусім „низового”. Так, у відписці путивльського воєводи за 1630 р. читаємо: „А черкасы (козаки. – К. І.) де после бою ж разошлис по городом” [38, 225], а в 1632 р. бачимо, що „ныне де черкасы живут по городом” [41, 403]. Цьому процесу сприяло і зростання козацьких господарств „на волості” й таке „поглинання козаччини міськими общинами мусило видозмінити не тільки тип козацтва, але й характер міщанського міста” [42, 165].

Таким чином, ми бачимо, що козацтво не мало чіткої станової основи, котра визначала б його статус у соціальних відносинах того часу. Разом із тим, на нашу думку, це стало головною причиною формування осібно соціального стану козаків. Як осібна верства – козацтво, швидше за все, почало складатися вперше тільки в другій половині XVI ст. Однак правий В. Смолій, що „формування козацтва як стану – процес складний і довготривалий” [43, 63]. Остаточо козацька верства „закоринилася в усі шпаринки українського життя на початку XVII ст.” [1, 123]. Хоча дослідники неодноразово наголошували на тому, що козацтво ніколи не було верствою одноманітною в соціальному відношенні [44, 77].

Провідне ж місце у формуванні козацької верстви, безперечно, посідала Південна Київщина. Ще М. Максимович був переконаний у тому, що „придніпровські міста Черкаси та Канів – це першопочаткові розсадники козацтва” [45, 193]. Так, і у джерелах перші згадки про козацтво стосуються саме цієї території. Потрібно визнати справедливим і погляд на козацтво регіону як на ядро формування козацтва запорозького. Тому й не дивно, що в Росії поняття „запорожці”, „козаки” і „черкаси” згодом стали синонімами. Характерно, що й Ординація 1638 р. дозволяє козакам мешкати винятково в містах південних староств Київського воєводства [46, 440], а це засвідчує їхню виняткову питому вагу для козацтва. Найбільш значним „козацьким” осередком в регіоні, безумовно, було місто Черкаси.

Якщо визначення селянства фундаментом формування козацтва є досить суперечливим, то вплив селянства на кількісний склад і етносоціальну спрямованість козаччини з кінця XVI ст. є безсумнівим. Наприклад В. Смолій і В. Степанков, стверджують, що саме „в першій половині 90-х рр. XVI ст. розпочався новий етап у розвитку козацтва, що характеризувався його „оселянням”, тобто масовим вступом до нього селянства” [47, 31]. І саме з цього часу говорять про початок так званого масового покозачення населення. Цей процес зумовлювали об'єктивні чинники, зокрема, розвиток колонізаційного руху в Південній Київщині, посилення соціальних утисків у Західній Україні та на Поділлі, зростання популярності серед селянства ідеї здобуття „козацьких вольностей” [48, 56], незадоволення польською політикою стосовно

реєстрового козацтва і поява прошарку „виписчиків” тощо.

Річ Посполита дивиться в цей час на козаків лише як на військо, але українська спільнота вбачає в них станову силу, спроможну репрезентувати жадання „людей окраїнних”. Тому, як відзначав свого часу ще В. Антонович, „селяни, які піднімали повстання, відразу оголошували себе козаками, виражаючи цим ім’ям досягнення тих прав станових, які становили постійний ідеал південно-руського народу” [49, 119]. Слід думати, з тієї ж причини за рахунок селянства зростали лави козаччини й під час її конфліктів із поляками впродовж 1630-х рр. і „з кожним новим бунтом козацьким участь народу ставала ширшою і прикметнішою” [50, 110].

Козацтво зовсім не заперечувало такого розвитку подій, навпаки, з усією потужністю намагалося прискорити процес масового покозачення передусім селянства Південної Київщини. Так, у 1630 р. польські урядовці закидають козакам те, що вони переманювали „підданих від їхніх власників і робіт під приводом якогось зламання віри і стали призвідцями заворушень і великого кровопролиття у цій краї (Південній Київщині. – К. І.)” [51, 345]. У 1631 р. коронний гетьман С. Конєцпольський, звітуючи перед сеймом, відзначав, що до козаків „пристали не тільки виписані з реєстру, але майже вся українська чернь, покасувавши постанови (мається на увазі Куруківська угода 1625 р. – К. І.), бо замість шести тисяч стало козацького війська кількадесят тисяч” [38, 237]. У 1637 р. „Павлюк призначив від себе полковників, яким наказав набрати якомога більше війська із загалу селян” [52, 176]. У 1638 р. знову „черкаси посилають для збору людей, чтобы де шли к ним, черкасом, всход всякия люди. И... многия люди идут к запорожским черкасом всход всякия люди” [53, 221].

Південні староства Київського воєводства таким чином стають фактично соціальною базою для всього українського козацтва. Так, у 1615 р. С. Жолкевський, виступаючи на засіданні сейму, відзначав з цього приводу: „Низові козаки опанували київську Україну і особливо подніпровський край, зібравшись у немале військо... спустошуючи панські володіння на Україні та найжджаючи на володіння турецького султана і кримського хана...” [54, 453]. П. Куліш говорить: „Дійсно, місто Черкаси, до часів Хмельницького, було найбільш покозаченим містом з усіх міст південноруських” [55, 52]. Радянська історіографія також визнавала, що вже з кінця XV ст. „Черкаси стали одним із центрів, де збиралися збігли селяни” [56, 172].

Можна стверджувати, що соціальний організм Війська Запорозького акумулював у собі напередодні Хмельниччини найбільш мобільні, волелюбні та радикально налаштовані елементи, які не втримувалися у своїх традиційних станових орбітах і відривалися від селянства. Характерним свідченням значного розмаху покозачення саме селянства у першій половині XVII ст. є скарга з цього приводу архімандрита Києво-Печерського монастиря З. Копистенського, висловлена у листі до київського воєводи Т. Замойського у 1625 р.: „Бажав би собі особисто відвідати вашу вельможність... однак не маю змогу з тієї причини, що... вживаю заходів [щодо] вгамування підданих, яких дуже багато

свавільно і зухвало пішли і тепер ідуть на Запорожжя” [57, 198].

Зростання динаміки масового покозачення селянства Південної Київщини зумовлювалося пропорційно до зростання динаміки масових міграцій селянства із західних і центральних областей України в цей „козацький” край. При цьому „селяни тікали не в міста, а в південно-східні окраїни, де були ще вільні землі, роки волі” [58, 125], а також уходи в оренду. Міграції охопили значну кількість земель, а населення йшло переважно на схід – у Київське воєводство [59, 56]. У документі є згадка, зокрема, про переселення в 1605 р. із Брацлавщини до Корсуня, де мігранти „осели и тепер там мешкають” [38, 128]. Бували випадки, коли з Брацлавщини у південні староства Київщини переселялися цілі села [46, 91]. У 1600 р. в Київському воєводстві помічені селяни з околиць Заслава, Волочиська, а в 1607 р. – з околиць Кременця Волинського воєводства [60, 104–109].

Більшість селян, якщо вони переселялися у Полудневу Київщину, ставали на місці нового поселення, як правило, нерєстровими козаками [31, 165]. Згідно з даними добре відомих люстрацій цього регіону, в першій чверті XVII ст. число „непослушних” тут сягало в деяких поселеннях до 80% від загальної кількості всього населення. Дедалі їхня кількість постійно зростала, причому Річ Посполита була цілком безсилою щодо управління цим процесом. Зокрема Д. Похилевич підрахував, що впродовж XVI–XVII ст. було винесено 50 сеймових ухвал про боротьбу з втікачами від панів. На небезпідставну думку дослідника, ця „велика держава з численними вольностями на місцях, коли самі феодали не нехтували нічим для залучення селян, не могла ефективно боротися з утікачами” [61, 7, 17]. Власне самі польські урядовці, скажімо під час Ольшанської комісії 1617 р., змушені були визнати, що „через те, що їх (покозачених селян-втікачів у Південній Київщині. – К. І.) так багато зібралось і при такому великому згромадженні порядок установити трудно...” [62, 46].

Будучи протестом проти зростання соціального гноблення, масові міграції та покозачення селянства Південної Київщини стали водночас унікальним історичним явищем, притаманним лише Україні. Як стверджує О. Апанович, фактично це була спроба „мирним шляхом визволитися з-під влади шляхетської Польщі й одержати право вільно працювати на власній землі” [63, 67]. Попри безуспішність для українців конфліктів 30-х рр. XVII ст., вони все ж таки завдали відчутного удару кріпосному ладу, протегованого моделлю „шляхетської демократії” Речі Посполитої, що зазнав цілковитого фіаско саме у Південній Київщині. Тут більш популярною була дійсно демократична модель козацького, а отже – вільного господарювання на власній землі.

Крім ролі надпотужної соціальної ін’єкції для генези саме стану козаків, селянство істотно вплинуло й на етносоціальну парадигму цієї нової „елітної” верстви українського соціуму. Остання виявлялася в підтриманні „національної ідеї” українців, більшість яких були селянами, і яка кристалізувалася в першій половині XVII ст. у загальноновизнаній формулі: „Військо Запорозьке та

його народ". Разом із тим, не варто забувати і про суто практичний історичний конструктивізм процесу масового покаяння селянства. Адже не таємниця, що до кінця XVI ст. Полуднева Київщина залишалася „пустелею”. І саме завдяки процесу масових міграцій і покаяння селянства впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. ця земля вкривається щільною мережею осілости, а отже, створює неоціненні засади для подальшої колонізації Південної та Південно-Східної України, що мало вже не тільки господарський, а передусім національний характер, в результаті розширення ойкумени життєдіяльності та життєзабезпечення всього етносоціального організму українців.

Отже, інтерпретуючи значення селянського чинника в генезі українського козацтва, варто дотримуватися позиції, згідно з якою козащина постала не як результат діяльності якогось одного соціального елементу, а передусім як явище цивілізаційне, а у випадку української спільноти – як етносоціальне. Стосовно ж соціального наповнення і формування козацтва як осібного соціального стану, можна констатувати процес поетапної його еволюції. Безпосередньо селянство тогочасної України масово сприймає „козацьку ідею” з кінця XVI ст., тобто з посиленням наступу на всі українські землі моделі фільваркового господарювання польської шляхти й котра базувалася на тотальному закріпаченні українського „хлопства”.

Останнє ж побачило вихід у моделі вільного господарювання, котра сформувалася завдяки козацтву і домінувала саме в Південній Київщині. Процес масових міграцій і масового покаяння селянства докорінним чином змінив не лише етносоціальну структуру зазначеного регіону, створивши важливі передумови для колонізації Дикого Поля, а трансформував докорінним чином і власне напрям соціальної еволюції української козащини. Відтепер вона стає загально визнаним захисником і репрезентантом усієї спільноти українців, здобувши внаслідок цього статус „національного героя”, котрий увійшов помітним пластом до етносоціальної ментальності українства. При цьому навряд чи хтось буде заперечувати саме моноетнічну екзистенційність козацького чинника вже у модерному націогенезисі українців.

1. Брехуненко В.А. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – К., Запоріжжя, 1998.
2. Летопись Гадячскаго полковника Григорія Грабянки. – К., 1854.; История Русов или Малой России. – М., 1846.
3. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994; Бантыш-Каменский Д.А. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993; Леценко А. К вопросу о происхождении украинского казачества // Сборник статей по экономике и культуре. – Вып. 1. – Краснодар, 1927.
4. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козащини // Український історик. – 1965. – № 3/4.
5. Головка О.Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // УІЖ. – 1991. – № 11.
6. Карамзин Н.М. История государства Российского.

- СПб., 1897. – Т. 4.
7. Татищев В.Н. История Российская. – М.; Л., 1962. – Т. 1.
8. Дашкевич Я.Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. ССXXII.
9. Винар Л. Генеза і рання діяльність української козащини: Резюме доповіді на Четвертій конференції українських істориків УВАН // Український історик. – 1965. – № 3/4.
10. Hejdensztejn R. Dzieje Polski od [mierci Zygmunta Augusta do roku 1594. – Т. 2. – Petersburg, 1857.
11. Соловьёв С. Малороссийское казачество до Хмельницкого // Русский Вестник. – 1859. – № 9.
12. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки: исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904.
13. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912.
14. Jablonowski A. Zasielenie Ukrainy (Archiw jugo-zapadnoj Rossii, Cz. VII, T. 1. – Rec.) // Ateneum. – Warszawa, 1888. – Т. 1.
15. Токаржевський-Карашевич І. Козащина (Розділ з недрукованого твору „Конституційна історія України”) // Визвольний шлях. – 1961. – № 12.
16. Яковенко Н.М. Перші сто літ козащини // Генеза. – 1994. – № 2; Яковенко Н.М. Родова еліта – носій „континуїтету реалій” між князюю Руссю і козацькою Україною // Сучасність. – 1994. – № 1.
17. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654). – Т. 1. – М., 1888.
18. Крип'якевич І. Козащина і Баторієві вольності // Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908.
19. Лен'як С. До проблеми становлення козацького стану // Другий Міжнародний Конгрес Україністів: Доповіді і повідомлення: Історія. – Ч. 1. – Львів, 1994.
20. Доманицький В. Козащина на переломі XVI – XVII в. (1591 – 1603). – Львів, 1905.
21. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. – Т. 1. – К., 1995.
22. Serczyk W.A. Historia Ukrainy. – Wroclaw, 2001.
23. Щербак В.О. Джерела формування українського козацтва // УІЖ. – 1994. – № 2/3.
24. Костомаров Н. Борьба украинских казаков с Польшей в первой половине XVII века до Богдана Хмельницкого // Отечественные записки. – 1856. – Т. 108. – Кн. 9.
25. Житецкий И. Смена народностей в южной России (Историко-этнографические заметки) // Киевская Старина. – 1894. – Т. X. – № 9.
26. Владимирский-Буданов М.Ф. О документе Литовской метрики, содержащем отрывок писцовой книги Киевского воеводства (XV в.) // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (Далі – ЧИОНЛ). – Кн. 2. – К., 1888.
27. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.
28. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: В 2 т. – Т. 1. – К., 1991.
29. Гуслистий К.Г. Нариси з історії України. – Вип. 3. – К., 1941.
30. Неточаев В.І. Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Наукові записки Ужгородського державного університету. – 1954. – Т. 9.
31. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.
32. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – К., 1957.

33. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.
34. Лукичев П., Скорик А. Социально-психологический феномен казачества // Свободная мысль. – 1995. – № 8.
35. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 7. – К., 1995.
36. Мицик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. – 1986. – № 5.
37. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДІАУК). – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8.
38. Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.: Зб. док. і мат. – К., 1993.
39. ЦДІАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1.
40. Леп'яко С. Козацтво й Україна наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? // Польсько-українські студії. – Вип. 1. – К., 1993.
41. Акты Московского государства. – Т. 1. – СПб., 1890.
42. Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891.
43. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ. – 1991. – № 5.
44. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
45. Максимович М.О. „Києвъ явился градомъ великимъ...”: Вибрані українознавчі твори. – К., 1994.
46. Volumina legum. – Т. 3. – Petersburg, 1859.
47. Смолій В.А., Степанков В.С. Традиції національного державотворення в другій половині XVI – XVIII ст. // Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001). – К., 2001.
48. Щербак В.О. Динаміка зростання чисельності українського козацтва до середини XVII ст. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: Зб. наук. ст. – К., 1998.
49. Антонович В.Б. Исследования о казачестве по актам с 1500 по 1648 год. – К., 1863.
50. Костомаров Н. Правда полякам о Руси // Основа. – 1861. – № 10.
51. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908.
52. Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. / Под ред. В. Антоновича. – К., 1896.
53. Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат.: В 3 т. – Т. 1. – М., 1953.
54. Падалка Л. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества // Киевская Старина. – 1894. – Т. XLV. – № 6.
55. Кулиш П. История воссоединения Руси: В 3 т. – Т. 1. – СПб., 1874.
56. История Украинской ССР: В 10 т. / Под ред. Ю. Кондуфора. – Т. 2. – К., 1982.
57. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998.
58. Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т. 1 / За ред. В. Дядиченка. – К., 1967.
59. Крикун М.Г. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення міграції населення на Україні у першій половині XVII ст. // Архіви України. – 1985. – № 5.
60. Zrodla dziejowe. – T.XXI / Wyd. A. Jablonowski. – Warszawa, 1894.
61. Похилевич Д.Л. О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда-Августа в Литовском государстве // Учёные записки Ярославского государственного педагогического института. – 1945. – Вып. 7.
62. Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. / Упор. М. Петровський, В. Путілов. – К., 1941.
63. Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва // Слово і час. – 1994. – № 6.

В.А. Кочерга, М.Г. Шамрай

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ

Історична наука з позицій сучасної методології прагне розкривати різнобічну діяльність гетьмана Івана Мазепи, щоб зняти з його імені принизливі ярлики і ганебні епітети, якими рясніла література царської та радянської доби. Разом із тим, не зайве нагадати, що й досі окремі історики, котрі пишуть посібники з історії України, часто спотворюють історичну правду, аналізуючи соціальну політику І. Мазепи. У цьому легко переконатися, якщо розкрити посібники з історії України О. Бойка [1, 155-156], П. Михальчука [2, 89], О. Субтельного [3, 205] та деяких інших. Названі автори показують гетьмана І. Мазепу як жорсткого експлуататора селянства і козаків, який узаконював кріпосницькі домагання старшини, підтримував колонізаторську політику царизму щодо України, змагаючись у багатстві з найбільшими феодалами Європи. Такі інсинуації на адресу великого патріота України, гуманного політика та мужнього захисника Вітчизни, яким насправді був гетьман І. Мазепа, свідчать, що стара класова ідеологія все ще тяжіє над окремими істориками, не переборена в їхній свідомості, живе як зашкарублий стереотип.

Спіраючись на архівні документи, універсали і листи гетьмана І. Мазепи, наукові праці автори пропонованої статті прагнуть показати гуманну соціальну політику І. Мазепи, яку він послідовно втілював у життя впродовж тривалого правління, наскільки дозволяла тогочасна доба, про що слід пам'ятати, коли розкриваємо діяльність конкретної історичної постаті.

У соціальній політиці гетьмана значну увагу привернуто козацтву, яке було не тільки могутньою військовою силою, але й соціальною базою Гетьманщини. Становище козацтва, навіть тієї його частини, яка безперечно відносилась до козацьких реєстрів („компутів”) в кінці XVII – на початку XVIII ст., було досить важке. Формально козацькі „права” і „вольності” зберігалися й завжди визнавалися українським і московським урядами, але фактично за гетьманування І. Мазепи йшов процес зuboжіння козацької маси та визиску її старшиною, монастирями і багатим купецтвом. Козацтво перебувало в залежності від своєї старшини, яка мала необмежену можливість під виглядом „звиклої послуги” визискувати козаків, виснажуючи їхні господарства і нерідко перетворюючи їх на своїх „підданих”.

Зокрема послідовно і з „великим успіхом” цей процес спостерігався у монастирських володіннях. Управителі крок за кроком облупували козаків